

УДК 347.43(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.13>

НЕДІЙСНІСТЬ ВІДСТУПНОГО

Рассказова В.В.,*старший викладач кафедри цивільного права та процесу**Харківський національний університет внутрішніх справ*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0887-4880>

Рассказова В.В. Недійсність відступного.

Наукова стаття присвячена питанням недійсності угоди про передання відступного, визначення підстав, із якими закон пов'язує недійсність відповідної угоди, а також виокремленню особливостей укладення договору про відступне, які можуть в подальшому вплинути на правомірність правочину.

Звертається увага, що наразі чинне законодавство не передбачає особливих підстав визнання угоди про відступне недійсною, що обумовлює необхідність керуватися загальними вимогами, додержання яких є необхідним для чинності правочину. При цьому, крім загальних підстав недійсності, застосованих до всіх видів правочинів, при аналізі підстав недійсності угоди про відступне варто виходити із сутності інституту відступного, яка згідно із законодавчим визначенням цього поняття втілює в собі принцип свободи договору, а також істотних умов договору, що складають зміст відповідних правовідносин. Саме юридичні особливості інституту відступного обумовлюють існування інших ознак, які визначають правочин про відступне як оспорюваний.

На прикладі судових справ та найбільш поширених в договірній практиці проблемних питань застосування інституту відступного окреслено помилки у розумінні природи та особливостей механізму припинення зобов'язання переданням відступного, які зумовлюють в подальшому визнання таких правочинів недійсними.

Звертається увага на окремі проблемні питання та вимоги чинного законодавства, неврахування яких сторонами при укладенні договору про відступне може призвести до визнання в подальшому відповідної угоди недійсною, зокрема, предметом відступного має виступати лише те майно, майнові права тощо, які належать боржнику на момент вчинення відповідного правочину. Угода про відступне, за якою боржник за договором передає кредитором майно, яке йому не належить, або предмета, що не відповідає визначеним умовам угоди не породжує правових наслідків у вигляді виникнення цивільних прав та обов'язків, обумовлених змістом такого договору, тобто у кредитора відсутня правова підстава набуття прав на таке майно і основне зобов'язання не припиняється у такому випадку.

Ключові слова: відступне, недійсність правочину, недійсність відступного, припинення зобов'язання, угода про відступне.

Rasskazova V.V. Invalidity of the retreat.

The scientific article is devoted to the invalidity of the agreement of the retreat, determining the grounds on which the law connects the invalidity of the agreement, as well as highlighting the features of the agreement retreat, which may further affect the legality of the transaction.

It is noted that the current legislation does not provide special grounds for recognizing the agreement of the retreat as invalid, which makes it necessary to be guided by the general requirements, compliance with which is necessary for the validity of the transaction. In addition to the general grounds for invalidity applicable to all types of transactions the analysis of the grounds for invalidity of the agreement of the retreat should be based on the essence of the institution of the retreat, which in accordance with the legal definition of this concept embodies the principle of freedom of contract, the essential terms of the contract, which constitute the content of the relevant legal relationship. It is the legal features of the institution of the retreat, that determine the existence of other features that determine the agreement as disputed.

In the example of court cases and the most common in contractual practice issues of application of the institution of the retreat, outlined errors in understanding the nature and features of the mechanism of termination of the obligation to transfer the assignment, which lead to further recognition of such transactions invalid.

Attention is paid to certain problematic issues and requirements of current legislation, failure to take into account which the parties in concluding the of the agreement of the retreat may lead to further invalidation of the agreement, in particular, the subject of the retreat should be only the property, property rights, etc. which belong to the debtor at the time of the transaction. The agreement of the retreat under which

the debtor transfers to the creditor property that does not belong to him or an object that does not meet certain conditions of the agreement does not give rise to legal consequences in the form of civil rights and obligations under the contract. In other words, the creditor has no the legal basis for the acquisition of rights to such property and the principal obligation is not terminated in such a case.

Key words: retreat, invalidity of the retreat, termination of the obligation, agreement of the retreat.

Постановка проблеми. Очевидно, що чітке та вичерпне правове регулювання підстав та наслідків недійсності відступного з огляду на особливості цього правового інституту, є запорукою стабільності правозастосовної практики, ефективності захисту прав і законних інтересів сторін таких правочинів, а також третіх осіб, права яких можуть бути порушені внаслідок укладення угоди про відступне, що, у свою чергу, вимагає формування та вдосконалення нормативного підґрунтя реалізації інституту відступного, особливо враховуючи досить лаконічне та узагальнене визначення конструкції відступного, що міститься в ст.600 Цивільного кодексу України (далі-ЦК України) [1].

Не зважаючи на широкий інтерес науковців до інституту відступного, все ж питання недійсності угоди про передання відступного та юридичних наслідків таких правочинів у різних за змістом цивільних зобов'язаннях наразі залишається досить складним та недостатньо дослідженим. У наукових працях, присвячених питанням підстав недійсності правочинів, правової природи та ознак недійсних правочинів тощо, також здебільшого увага приділяється концептуальним аспектам зазначеної проблематики, а питання недійсності зокрема відступного не знаходить свого розвитку.

Стан опрацювання. Питанням особливостей юридичної природи відступного як самостійної підстави припинення цивільного зобов'язання в доктрині цивільного права приділяється значна увага. Зокрема в наукових працях досліджено критерії відмежування цієї правової конструкції від інших суміжних інститутів зобов'язального права та особливості механізму припинення цивільного зобов'язання переданням предмета відступного, надано правову характеристику зазначених правовідносин, а також розглянуто деякі інші аспекти окресленої проблематики [2,3,4]. Водночас, питання недійсності відступного як важлива теоретична та практична проблема у праворозумінні та правозастосуванні цього інституту зобов'язального права не була предметом самостійного аналізу та не знайшла всебічного і вичерпного висвітлення, що підкреслює необхідність подальшого наукового опрацювання обраної проблематики.

Метою статті є аналіз правового регулювання недійсності правочину про припинення зобов'язання переданням відступного, визначення підстав, із якими закон пов'язує недійсність відступного, а також виокремлення особливостей укладення договору про відступне, які можуть впливати на правомірність зазначеної угоди.

Виклад основного матеріалу. Оскільки ЦК України не передбачає особливих підстав визнання угоди про відступне недійсною, а точніше взагалі не унормовує це питання, то варто керуватися, перш за все, ст.600 ЦК України, яка визначає сутність інституту відступного, істотні умови угоди про передання відступного, та вимогами цивільного законодавства, які встановлюють загальні засади, додержання яких є необхідним для чинності правочину, і визначають правові наслідки їх недотримання.

Так, відповідно до ч.2 та ч.3 ст.215 ЦК України недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин), або правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) у випадку, якщо недійсність правочину прямо і не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. При цьому, визнання судом нікчемного правочину недійсним не вимагається, хоча, водночас, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним у встановлених законом випадках.

Підставою ж недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) загальних вимог, встановлених ст.203 ЦК України, які в цілому спрямовані на забезпечення стабільності цивільних правовідносин, охорону прав та інтересів їх учасників (серед яких засадничі вимоги до форми правочину, обсягу цивільної дієздатності, волевиявлення сторін та ін.), а також інші підстави, визначені спеціальними нормами ст.ст.229-233 ЦК щодо правочинів, вчинених під впливом помилки, обману, насильства та ін.

Тобто при укладенні правочинів дії осіб спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, що обумовлено динамікою цивільного зобов'язання та необхідністю досягнення певних інтересів їх учасників, проте недійсний правочин не породжує таких юридичних наслідків через невідповідність загальним або спеціальним вимогам цивільного законодавства, що передбачені для конкретних видів зобов'язань. При цьому, загальне правило, за яким визначаються правові наслідки недійсності правочину, передбачене ст.216 ЦК України, застосовується у випадку якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки для окремих видів недійсних правочинів.

Тож розглядаючи питання підстав недійсності угоди про припинення зобов'язання переданням відступного, а також наслідків виконання нікчемного правочину про відступне чи такого, що в подальшому був визнаний недійсним, варто виходити зі змісту правової конструкції відступного, яка згідно із законодавчим визначенням поняття відступного втілює в собі принцип свободи договору, не обмежуючи сторін у виборі предмета відступного, його розміру, не встановлюючи вимог до виду і змісту зобов'язання, яке може бути припинено відступним (ним може бути як договірне, так і деліктне зобов'язання), або обмежень щодо суб'єктного складу правовідносин з передання відступного.

Водночас, досить поширеними в договірній практиці є випадки укладення угоди про відступне, коли сторони чи одна зі сторін неправильно розуміють зміст правочину, що вчиняється, помиляються у його правовій сутності та помилково очікують настання юридичних наслідків, які не є властивими для такої угоди. Подібні ситуації породжують питання про визнання недійсним правочину, що вчинений із вадами волі та волевиявлення особи. І важливим тут є встановлення дійсних намірів сторін, наявність волевиявлення особи на укладення угоди про відступне, відповідність такого волевиявлення внутрішній волі особи щодо вчинення саме цього правочину та настання юридичних наслідків у вигляді припинення основного зобов'язання, а відтак встановлення наявності чи відсутності підстав для визнання недійсною угоди про передання відступного.

Проведений аналіз практики національних судів свідчить, що доволі часто учасники правовідносин, заснованих на договорах позики та кредиту, помиляються у природі сплачених коштів, вважаючи останні або відступним, з переданням якого припиняється основне зобов'язання, або, навпаки, черговим платежем на користь погашення заборгованості.

Тож неправильне розуміння правової природи відступного, наслідків, які породжує передання відступного, а також недотримання умов при укладенні угоди про відступне, що є необхідними для чинності правочину, призводить до формування практики оспорювання таких договорів, або навпаки подання позовів про визнання угод укладеними.

Зокрема в категорії справ за позовами про визнання укладеною угоди про відступне суд касаційної інстанції дотримується сталої та послідовної позиції, звертаючи увагу на те, що обов'язковість досягнення згоди щодо припинення зобов'язань саме відступним вимагає дотримання умови відповідної фіксації такої згоди на припинення зобов'язання у такий спосіб, тобто відступне має бути оформлене договором, в якому вказуються розмір відступного, порядок та строк його надання, що дозволить запобігти ситуації, коли сторони фактично дійшли згоди щодо сплати боржником коштів у рахунок погашення частини заборгованості за кредитним договором, а не в якості відступного (постанови Верховного Суду від 12 квітня 2018 року у справі № 761/37012/15-ц; від 23 вересня 2020 року у справі №497/1085/16-ц) [5;6].

Хоча цивільним законодавством серед інших обов'язкових вимог прямо і не передбачена вимога щодо необхідності дотримання прав та законних інтересів третіх осіб, яким може бути заподіяна шкода внаслідок передання предмета відступного, проте зазначене впливає із обов'язку при здійсненні цивільних прав утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб (ч.3 ст.13 ЦК України), а також зі змісту ст.ст. 15, 16 ЦК України, що має бути враховано при укладенні угоди про відступне, адже в протилежному випадку це впливатиме на правомірність правочину, який може бути в подальшому оспорений третьою особою. Так, хоча при застосуванні конструкції відступного і вимагається досягнення згоди лише між сторонами первісного зобов'язання, проте, як свідчить договірна практика, нерідко трапляються випадки, коли внаслідок передання боржником кредиторів майна в якості відступного порушуються права інших осіб на таке майно, або припинення первісного зобов'язання переданням відступного може порушувати права та законні інтереси третіх осіб, що також містить загрозу недійсності правочину та пов'язаних із цим негативних наслідків.

Іншими цікавими питаннями, які також можна розглянути в площині проблематики підстав недійсності передання відступного, є співвідношення розміру відступного та предмета основного зобов'язання, правомірності припинення зобов'язання відступним у випадку, якщо його передання значно погіршує становище кредитора, про що висловлюються зауваження в наукових дослідженнях. Зокрема йдеться, наприклад, про припинення деліктного зобов'язання переданням відступного, особливо якщо розмір відступного є меншим за заподіяну шкоду [7, с.209-210].

Не дивлячись на слушні думки щодо необхідності встановлення випадків заборони застосування відступного у деяких зобов'язаннях, а також закріплення як підстави недійсності правочину явної неспівмірності зустрічних зобов'язань [8], все ж наразі, за відсутності іншого правового регулювання, яке б встановлювало виключення або обмеження із правил застосування відступного як способу припинення основного зобов'язання, вбачається, що сторони як договірною, так і деліктною зобов'язання, можуть у повному обсязі скористатися свободою договору та тими перевагами диспозитивного регулювання, які надає інститут відступного.

Тому, якщо сторони досягли згоди щодо розміру, строків і порядку передання відступного у належній формі, і кредитор прийняв відступне, що значно погіршує його становище або, як здається, не відповідає його кращим інтересам, за умови дотримання інших вимог до чинності правочину, підстави для заперечення правомірності припинення зобов'язання у такий спосіб відсутні, адже сторони мають право самостійно визначати для себе якнайкращі вигоди та переваги, які, у тому числі, досягаються за рахунок поступок певними інтересами. Тож за умов сучасного правового регулювання застосування сторонами відступного, навіть у випадках погіршення становища кредитора через заміну відступним предмета основного зобов'язання, варто оцінювати як правомірні юридичні дії, спрямовані обома сторонами на досягнення бажаного для них результату.

Неврахування особливостей та вимог до предмета відступного як однієї з істотних умов угоди про відступне також може вплинути на правомірність угоди про відступне. Так, ст.600 ЦК України не визначає спеціальних вимог до предмета відступного, як і не встановлює обмежень щодо кола об'єктів, що можуть виступати предметом угоди про відступне, а тому в якості відступного можуть передаватися усі об'єкти цивільних прав, не заборонені для цивільного обороту (гроші, цінні папери, майнові права, послуги тощо). Правочин, за яким предметом відступного виступають об'єкти цивільних прав, вилучені з цивільного обороту, є недійсним за законом (нікчемним), адже порушення зазначеної заборони є абсолютною підставою недійсності правочину незалежно від волі сторін.

Зі змісту зазначених правових приписів, які визначають зміст категорії відступного, вбачається одна із основних вимог, що має бути дотримана сторонами при укладенні угоди про передання відступного: предметом відступного може виступати лише те майно, майнові права тощо, які належать боржнику на момент вчинення відповідного правочину. Зрозуміло, що досягнення згоди щодо передання боржником кредиторіві предмета відступного, що йому не належить, щодо якого боржник не має повноважень на розпорядження, або передання предмета, який не відповідає умовам угоди про відступне, породжують питання про наявність законних підстав вважати первісне зобов'язання припиненим внаслідок передання відступного.

У такому випадку варто розуміти правові наслідки угоди про відступне, за якою боржник за договором передає кредиторіві майно, яке йому не належить, або предмета, що не відповідає визначеним умовам угоди. Зокрема, у разі дотримання всіх вимог закону, необхідних для чинності правочину, досягнення згоди та визначення усіх істотних умов відступного, такий правочин за законом вважається укладеним. Водночас, невідповідність обумовленого предмета відступного дійсним його фактичним характеристикам слід вважати підставою для визнання такого правочину недійсним.

З цього приводу цікаво звернути увагу на висновки апеляційного суду в одній зі справ, де судом було надано оцінку правочину щодо передання відступного, згідно із яким предметом відступного виступили корпоративні права боржника, зокрема частка у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю у розмірі 50%. У цій справі судом було встановлено, що станом на день вчинення сторонами зазначеного договору про відступне частка боржника в статутному капіталі товариства складала 25 %, а не 50%, тобто частка у розмірі 50 % у якості відступного передаватися не могла. Водночас, сторонами у належній формі не було викладено домовленості щодо частки, що фактично належала боржнику за первісним зобов'язанням (25% статутного капіталу) і його волевиявлення на відчуження частки саме у такому розмірі не зафіксовано.

Тож суд дійшов висновку, що вчинення правочину про відступне за наявності очевидної невідповідності предмету договору дійсному розміру частки боржника не є правовою підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків, обумовлених змістом такого договору [9].

Висновки. Проведений аналіз проблематики недійсності відступного свідчить, що крім загальних підстав недійсності, застосованих до всіх видів правочинів, при визначенні підстав недійсності угоди про відступне варто виходити, перш за все, із сутності інституту відступного, яка згідно із законодавчим визначенням цього поняття втілює в собі принцип свободи договору, а також істотних умов договору, що складають зміст відповідних правовідносин. Саме юридичні особливості інституту відступного обумовлюють існування інших, крім загальних, ознак, які визначають правочин про відступне як оспорюваний.

Аналіз судової практики демонструє найбільш поширені проблемні питання в застосуванні інституту відступного, які полягають в помилковому розумінні природи та особливостей механізму припинення зобов'язання переданням відступного, що, у свою чергу, зумовлює в подальшому визнання таких правочинів недійсними.

Одним із важливих питань є необхідність дотримання правових приписів щодо досягнення згоди з усіх істотних умов договору про відступне. Зі змісту законодавчої категорії відступного вбачається одна із основних вимог, що має бути дотримана сторонами при укладенні угоди про передання відступного: предметом відступного може виступати лише те майно, майнові права тощо, які належать боржнику на момент вчинення відповідного правочину.

Низка інших питань у площині проблематики недійсності правочинів, зокрема щодо доцільності законодавчого визначення особливих вимог до правочину про відступне та особливих умов та наслідків недійсності відступного потребують їх подальшого вивчення та опрацювання з метою забезпечення всебічного та повного аналізу окресленого правового питання та пошуку шляхів його вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1960>.
2. Коструба А.В. До питання про особливості механізму припинення зобов'язань в силу правоприпиняючого юридичного факту - передання відступного. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 371-374.
3. Падун Є.В. Критерії відмежування відступного від новації в цивільному праві України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 91-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2013_3_13.
4. Міхно О. Відступне як підстава припинення договору за новим Цивільним кодексом України. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №6. С. 45-47.
5. Постанова Верховного Суду у справі № 761/37012/15-ц від 12 квітня 2018 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73437966>.
6. Постанова Верховного Суду у справі № 497/1085/16-ц від 23 вересня 2020 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91958372>.
7. Яворська О. С. Передання відступного як підстава припинення цивільного зобов'язання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 31. С. 205-215. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2013_31_23.
8. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2011. 38 с.
9. Постанова Північного апеляційного господарського суду у справі № 911/2908/19 від 08 квітня 2021 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96274138>.